

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Арқаның ақиығы Біржан салдың Жетісу бұлбұлы ақын Сарамен айтысы

Біржан салдың үлкен жетістігі — ақын-жыршылардың өлеңмен жарысы — айтыс өнерінің дәстүрлі мектебінің негізін қалаушылардың бірі болғаны көрсетілген. Айтыстың бірқатар өнердің — поэзияның, музыканың, орындаушылық шеберліктің күрделі синтезі болып табылатындығы дәлелденген. Аса зор қызығушылық туғызатын поэтикалық жекпе-жекте ерекше үйлесімділіктің, тапқырлықтың, жарқ еткен ұшқыр ойдың, өлең шумақтарын жадынан суырып салатын ақындардың жарысқа түсетіндігі туралы жоғары пафоста айтылған. Біржан мен Сара айтысы XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласындағы ең айтулы бірегей оқиға болғандығы көрсетілген. Бұл айтыста көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелер көтерілгендігі пайымдалған. Бұл айтыстың аса зор құндылығы — қызыл тілдің ерекше әсемдігі, поэтикалық салыстырулардағы көркем сөз саптау шеберлігінің аса жоғары деңгейден көрінуі, әсірелеуші метафоралардың жиі қолданылуы екендігі жөнінде қорытынды жасалған. Екі ақынның айтысы негізінде құрылған «Біржан мен Сара» операсы қазақ опера өнерінің шоқтығы биік ең тәуір жетістігі екендігі дәріптелген. Біржан-салдың өлеңдері мен айтыстары тыңдаушыларды және оның мүлтіксіз өнерін бағалай білетіндерді әлі көп уақыт бойы қуанта беретіні туралы ой тұжырымдалған.

Кілтті сөздер: айтыс мектебі дәстүрін қалыптастырушы, өлең сайысы, орындау шеберлігі, поэтикалық жекпе-жек, қазақ даласы, Біржан мен Сара айтысы, қоғамдық-имани мәселелер, қазақ опера өнері.

Kipicne

Біржан мен Сараның айтысы Біржан ақындығының биік шыңы болуымен бірге бүкіл қазақ ақындары айтысының да биік шыңы. Мұнда Біржан күшті ақындық өнерімен халық поэзиясын дамытып сол дәуірде туып қалыптасып келе жатқан жаңа жазба әдебиет өрнегімен ұштастыруға жол ашады. Біржан мен Сараның айтысы мазмұны мен формасы сай келген күрделі көркем туынды, оның өмірлік, ақындық сырлары әдебиет жұртшылығын үнемі қызықтырып, толғандырып келеді [1].

Бұл жерде «арулар тобының алдыңғы қатарында қолына өнердің көк-жасыл туын ұстап, аршынды адыммен ілгері ұмтылып, нәсерлі ән шырқаған Сара қыз кім еді?» деген сауал туындайды. Ол — атақты Біржанмен айтысы арқылы даңқын асырған ақпа ақын. Халқымыздың ғасыр бойы аузынан тастамай, атының өзін бойтұмардай қастерлеп келген өлең өнерінің ділмәрі — Сара Тастанбекқызы 1853 жылы, қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданы, Матай-Қаптағай елінде туып өскен. Әкесі Тастанбек ерте өліп, оның інісі Жайсаңбектің қамқорлығында қалады (Сараның өмірі мен шығармашылығын зерттеумен ширек ғасырдан бері шұғылданып жүрген Тәңірберген Қалилахановтың көрсетуі бойынша), Сара жетімдік зардабын шегіп, жоқ-жітік көріп, тұрмыс тауқыметін тартып өскен. Шешесі Уазипа, інісі Сахари сол ауыртпалықтың салмағына шыдамай ерте тізе бүгіп, қаза тапқан. Ал, Жайсаңбек болса, бойына біткен қайратын жұмсап, өнімді еңбек ете алмай, бұзықтар құрған тұзаққа өзін де, жасөспірім Сараны да іліндіріп алып, азап шеккен. Таяуда жарияланған Өтепберген Ақыпбекұлының мәліметі Қалилахановты толықтырып, нақтылай түскен. Сараның өмірін, айтысын бұрмалаудан арашалап, ғылымға керек деректер берген. Ол Сараның 1853 жылы туып, 1907 жылы өлгенін, 1871 жылы Біржанмен айтысқанын, Қарашоқыдағы зиратқа жерленгенін (Қапал ауданы), Біржанның көмегімен азат болып, Бекболға қосылып, бес бала сүйіп өмір кешкенін, әкесі Тастанбек пен шешесі Уазипаның шағын шаруасының болғанын анықтады [2].

Біржан мен Сара арасындағы айтыс 1871 жылы қазіргі Алматы облысының Қапал-Ақсу өңірінде өтеді. Бұл айтысты ең алғаш 1898 жылы Қазанда «Қисса Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны» деген атпен Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы жариялады [3; 121–152].

Кейін Зайсаннан екінші нұсқасы табылып, «Біржан сал мен ақын Сараның айтысқаны» деген атпен Қазанда жеке кітап болып басылды. Айтыстың алғашқы нұсқасы — 969 жол, екінші нұсқасы — 1080 жол. Әріп Тәңірбергенұлы жазған тағы бір нұсқасы 1907 жылы жарық көрді. 1918 жылға дейін бұл үлгілер сегіз рет, Кеңес өкіметі тұсында он бір рет жарияланды. Сөйтіп, ел ішіне жазбаша да,

ауызекі де таралып келді. Айтыстың жарық көруіне, таралуына, өңделіп сарапталуына Сара, Жүсіпбек кожа, Әріп ақын елеулі үлес қосқан [4; 499].

«Біржан мен Сара айтысы» — ақындар айтысы өнерінің үздік үлгісі

Жетісу өлкесіне Сараны арнайы іздеп келген Біржан сал үйдің сыртынан келіп, тіл қатқанда есіктен Сараның өзі емес, анасы шығады. Ол: «Алдымен менімен айтысып көр, Саражан менен туған осал емес», — деген іспетті оймен өлеңдетіп қоя беріпті. Алайда Біржан егде әйелмен айтысуды жөн көрмей, сол ауылдағы бір үйге барып түседі. Жұртқа қымыз құйып жүрген балаң қыз Сараның тетелес сіңлісі болса керек. Әлгі қыз Біржанға қымыз ұсына беріп:

*Агажан, міне, қымыз алдыңызда,
Жауапқа келмей жатып салдыңыз ба?
Салдықпен шайтан қуған жан екенсіз,
Пәлеге ашылмастай қалдыңыз ба?! —*

десе керек. Сонда Біржан домбырасын қолға алады да:

*Шырағым, әркімге де өнер керек,
Туыпсың қаракөктен бәрің зерек.
Алдыңғы айтқан апаң айта тұрсын,
Қарағым, әлі сізге тым ертерек, —*

депті. Сонда әлгі қыз тағы да:

*Агажан, мұның несін ақыл дейсің...
Мінезі шайпау екен, мақұл дейсің.
Береміз қайдан тауып құрдасыңды,
Мені жас, шешемізді кәрі дейсің, —*

деген көрінеді. Біржан осы жолы сөзден жеңілгенін мойындап, есті сөзге тоқтаған екен.

Келесі күні сонау қияндағы Сарыарқадан Сараны жеңемін деп Жетісуға келген Біржан сал ә дегеннен амандасу рәсімінің өзін бойында дос тұрмақ дұшпан кемітер бір міні жоқ сұлудың, шебер ақын, шешен қыздың бетін қайырып, жігерін жасытып алуға пайдаланбақ болады:

*Осы ма, — деді, — Матай бұлбұл құсы?
Көп сұрап жаңа таптым жазы-қысы.
Әуелі қазақшалап көрісейік,
Шырағым, берірек кел, жасың кіші.*

*Баласың менен көрі жасың кейін,
Ежелден менің сөзім қызға бейім.
Бері кел замандасым, Сара, жазған
Тоқталып бөгелесің неге кейін.*

Бірақ білімді де ақылды Сара қыз Хауа анаға Адам атаның өзі келгенін «Хиссас-ул-Әнбиядан» оқып білгенін, дәлел етіп ұсынады:

*Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың?
Сөз білсең бұл да сенің жамандығың
«Хиссас-ул-Әнбиядан» көрмеп пе едің,
Белгілі мағлұм болды надандығың.
«Адамды топырақтан жаратқан хақ
Надандығың білінді бұл сөзге бақ.
Хауаға бұрын барған Адам ата,
Естігенің жоқ па еді мұны да ақмақ.
Данышпан білгіш қой деп ойлаушы едім
Арғында жүр екен зой жоқты мақтап.*

Біржан сал капелімде байқамай, қармақ қауып алған жайын балықтай жалт беріп бұрылып, жанталаса бұлқынады:

*Мен Біржан қызға барман аяғымнан,
Шын қызсам дәуірлеймін баяғымнан.
Бері кел, ұрғашылық қылма жаным.
Дәндеме Наймандағы саяғыңнан.*

*Найманның болады екен қызы надан,
 Үлгісіз қалай халық түрі жаман.
 Ағаға іні келер біздің елде,
 Көп боп па, сұрасуға есен-аман.
 Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
 Сен түгіл сенен артық құмар маған.
 Жалымнан ұстаған қызда арман қалмас,
 Жібек жал арғымақпын тұмарлаған.*

Бұл сөздерін Біржан жеңетін жерім-ақ деп айтып салғанымен, «Хиссас-ул-Әнбияны» қолында ұстап, тарих тағылымын алға тартып тұрған Сараны «надан қыз» деп ағаттық көрсетіп алды. Екіншіден, ағаға іні келер біздің жақта» деп қазақтың аға сыйлау дәстүрін алға тартып, сақалын саудаға салғанымен, оның алдында тұрған Сара ұл емес, қыз екенін; іні емес, қарындас екенін есепке алмады.

Сарадан мұндай жауапты күтпеген Біржан қатты тосылса да, сөз кезегін әрі қарай жалғастыра береді.

Біржан мен Сараның айтысы ұзаққа жүгіретін екі тұлпардың аламан бәйгедегі арынды шабыстары сықылды. Қисынды да қызықты ұзақ-ұзақ шумақтардан тұрады. Солардың көбінде бірі Арғын, екіншісі Найман руының өкілі болып, әрқайсысы өз жағының артықшылықтарын айтып, көптеген атакты адамдарын тізіп, атап шығады. Оларға халық талабына сай келетіндей баға беріп отырады. Мысалы, Біржан:

*Қаржаста бір құтым бар Мұса, Шорман,
 Үзілмей келе жатыр ескі қордан
 Қажының белбаласы Садуақас
 Құтқарған сан қыранды түскен тордан.
 Ұл туған Қазанғантай ата ұлынан,
 Тұқымы декдар шыққан жатынынан,
 «Полковник» шен алады туа сала,
 Шырылдап туған бала қатынынан.
 Шыныбай асып еді, пір шағында,
 Жан жетпес ер Қажекем аруағына.
 Жамантай, Құсбек, Шыңғыс, Сартай төрем
 Ілінген талай Найман қармағына.
 Тәттімбет ардагерім Арғын асқан,
 Қырық түрлі күй ілінген бармағына.*

*Ежелден әрі баймын, әрі молмын,
 Шын қызсам шыдамайсың зардабыма
 Адамның ақиығы хажы Құнанбай,
 Сан жүйрік сау кеткен жоқ бір сыналмай.
 Найманның әулиесі батыр Барақ,
 Ішқұста болып кеткен түк қыла алмай,
 Ыбырай жас жолбарыс білектенген,
 Дұшпанға арыстандай жүректенген,
 Өзінің заманының бозбаласы,
 Перінің жігітіндей іргектелген
 Ей, Сара, қайсының бар оған жетер.
 Өнерін көрген жанның есі кетер.
 Адамның жалғыз басты білімдісі
 Оны да жамандамас Найман бекер.
 Орта жүз Абай қойды атын батпай,
 Үйіне ояз кірмес жауап қатпай,
 Арғынның асылдығы міне осындай,
 Наймандай ағайынын жүрген сатпай, —*

десе, Сара:

*Кім жетер Қабанбайға дуа қонған,
Үзілмей тұқымына қуа қонған,
Қожағұл, Әлі, Жәкеш, ер Әділбек,
Сүлеймен оның ұлы шықты соңнан.
Бұтабай, Байжігітте, құт Шиямбай,
Сасан би, шапты Кенже жауға аянбай,
Шынымен құлаш ұрып самғай берсем,
Қаласың жетпек түгіл бір таянбай.
Таласпас, Танекенің жан бағына,
Жеңермін егер тартса іс ағына,
Шетінен қыдыр қонған өңшең құтым,
Мың-мыңнан құт тастаған арт жағына, —*

деп жауап қайырады.

Қос жүйрік бұдан әрі жалпы ақындық өнер, адам бойындағы сан алуан қасиеттер, ел дәстүрі, байлық, салтанат, ел басшыларының іс-әрекеттері секілді мәселелерді сөздеріне арқау етеді. Айтыс алғашында рулық бағыт алса да, кейін дәстүрлі арнадан ауытқып, жүйелі өнер сайысына, көркем де кестелі сөз жарысына айналады, қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастың адам өміріне әсері, тұрмыстың мән-мазмұны философиялық ой-толғамдармен қосыла өріліп, өз нақышын тауып жатады.

Мысалы, Біржан сал Сараға өзін былай мадақтап таныстырады:

*Естігелі, Сара, сені үш жыл болды,
Сері едім төңірекке құлаш жайған.
Түлкінің жүгірісін қыран байқар,
Ұялсаң, сөзің емес маған айтар,
Қанды көз, май жеп алған ақиықпын,
Сен түгіл қасқыр көрсе бірақ шайқар, —*

дейді. Бұлай деуі өзінің алғырлығын айтқаны. Әдетте, қанды, майлы етті жесе, бүркіт тояттап, аңға түсе қоймайды, селқос ұшады, не аңды қумай, отырып қалады. Қанды, майлы етті жеп алатын құсты аңшылар өте сирек кездестіреді де, оны аса бағалайды. Біржанның «қанды көз май жеп алғыш ақиықпын» деуі осыдан. Бұл — оның «бап талғамайтын, жеңбей қоймайтын ақынмын» дегені.

Біржанның бұл образына Сараның қарсы қоятын образы — үйрек:

*Әй, Біржан, жасың үлкен, өзің аға,
Қымбаттығым белгілі білсең баға,
Қамысты терең көлдің сұқсырымын,
Қаңғырған ілдірмеймін қаршығаға, —*

дейді ол.

«Қамысты терең көлдің сұқсырымын» деген сөз Сараға екі жақтан ұнайды: бірінші — сұқсыр үйрек дегені кішкене және ұшқыр үйрек, оны қаршыға мен лашынның ең ұшқыры ғана алады, шабан құсқа ол ұстатпайды. Сұқсыр — өте сақ үйрек. Ол көбіне күндіз көлдің тереңінде жүзіп, түнде, іңірде ғана ұшады. Көлдің тереңінен үйрек еш уақытта қыран құсқа алдырмайды, ол суға сүнгіп кетеді. Міне, бұл сипаттың бәрі Сараға келеді [5].

Осы айтыста қанша сөз тартысын күйттегенмен ән мен күй Біржан салдың басынан шықпайды:

*Мойыным жүзген қаздай иіледі.
Орта жүз ән шырқасам сүйінеді.
Арғынның жалғыз тоны қолға түссе,
Төрт Найман орта бойлы киінеді.
Найманда байлық бар ма біздің елдей?
Жүрсем де адам боламын мұнда келмей.
Қыз сөзін кек көрмейтін сайтаным бар,
Онымды тастамаймын өзім өлмей.
Атадан Біржан сал боп тудым артық,
Ұраным «Ер Қарқабат, Алтай-Қарпық».
Аққумен аспандағы ән қосамын,
Қозғасам ащы күйді түптен тартып.*

*Қырмызы, асыл бекзат бір мінезім,
Кетер ем еркек болсаң бір-ақ тартып.
Қыз итті сыйлайтұғын бір мінезім,
Самғаймын бәйге атындай артып-тартып.
Көкшетау дуанына даңқың барған,
Мен Біржан алтын тудай айқындаған.*

«Аққумен аспандағы ән қосамын, қозғасам ащы күйді түптен тартып» деген сөздерінде Біржан үнемі сөз өткірлігінен ән-күйдің жан тебіренер қасиетіне көше береді.

Ал, Сара болса, өзін баяндауға келгенде түрін, сұлулығын, денесін мақтайды. Ән, дауыс, күй жөнінде аузын ашпайды:

*Ажымсыз он саусағым бәрі де аппақ,
Болғанда аузым сағат, ернім қақпақ.
Міні жоқ отыз тісім меруерттей.
Ерінбей тіздіргендей адамзатқа — ақ.
Мойыным сұңғағындай жүзген құдың,
Лебізім шырынындай шарбат судың.
Қаққанда төңкерілген қас бітімім.
Ашылған айбатындай жібек тудың.
Қырмызы қызыл жібек маңдайым кең,
Арғынның құдай, кәне, қай қызы тең.
Тал бойым ұзын да емес, қысқа да емес,
Азар дұшпан болсаң да қай жерім кем.
Тамағым жас баланың білегіндей,
Иығым нақ сандалдың тірегіндей,
Бет алдым қоңыр қаздың кеудесіндей,
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей, —*

деп келеді.

Біржан мен Сара айтысы сол тұстағы қазақ әйелдерінің бас бостандығы мәселесін, адамгершілік пен әділдікті, шындықты өзекті де әлеуметтік тақырып етіп көтереді.

*Қызы едім Тастанбектің атым Сара,
Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.
Он үште домбыра алып сөз сөйлеп ем
Келемін бір сүрінбей жеке-дара, —*

деп үлкен жігер, күшпен бастаған Сара, сөзден жеңіліп емес, айтысқа қатысы жоқ басқа жағдайдан келіп жеңіледі. Біржанның Сараны жеңуі халық ауызында да, «басқа бір ақын жазды» дейтін дастанда да тек Жиенқұлмен байланысты [6; 46].

*Шырағым Сара, сендей тумас бала,
Шежіре туармысың мұндай дана.
Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Жігітің жөндеу екен ей бишара.
Ел-жұртың қорықса керек көз жасыңнан,
Қиып кеткім келмейді мен қасыңнан.
Кемітер қай жеріңді дұшпан, шіркін,
Адамзат озар емес бір басыңнан.
Жіберме Жиенқұлға шақыруды,
Өнерсіз үйде білер аһ ұруды,
Қайнайды зығырданым көргеннен соң,
Алдырма бекер мұнда кәпіріңді.
Білесің, Арғын-Найман тегіс затын,
Алашқа шығып еді Біржан атым.
Кісіге сен сықылды малын шаппай,
Қазақ та қылады екен итті қатын.
Дұшпаның жамандайды не деп сені,
Белгіге жарар саған берсем нені,
Бір басты адам болмас, сен өнерлі,
Айбатың әлемге аян ай бедерлі, —*

деген Біржан сөзі осы деректі растайды. Әйтпесе:

*Біржанды бір қаққаннан қалдырмас ем,
Құдайым мені жар ғып қосты соған, —*

деп айтыс аяғында Сараның налуы жай емес.

*Тақсыр-ау, күні құрсын ұрғашының,
Билігі болмаған соң бір басының.
Тері-терсек берген соң ит те алады,
Бұлындай берекесіз арбашының, —*

деген Сараның мұңы — жалпы қазақ қыздарының мұңы, тағдыры, теңсіздігі екені мәлім. Айттырған күйеуі (Жиенқұл) өзіне тең емес, оған қалың мал төлегендіктен, еріксіз басы байланып қалған. Алыстан тор құрған Біржан, міне, осы жерде Сараны ғана емес, Найманның шонжарларын да қатты сүріндірген.

Тамаша ақындық өнерін танытқан Сараны Біржан сал аса жоғары бағалайды. Оған мына бір жақсы сөзін арнайды:

*Ұмытпан, Сара, сені әр уақытта,
Қайырған сөзбен жетіп есіл, шіркін,
Көрермін қайта айналып қайсы уақытта?
Есімбек боққа сатпа асылыңды,
Сыйлай көр, қыз да болса, нәсіліңді,
Ұқбасаң, Арғын жоқты айтты дерсің,
Есеке-ау, құлағыңа ал осынымды.
Қылайын көп ұзатпай сөзді қысқа,
Өлеңге жан көрмедім мұнан ұста.
Аты ұрғашы демесең қарындасың,
Адамның артығы екен осы тұста.
Шынымен бапты күнде дұға салса,
Ілеспес ақын түгіл ұшқан құс та,
Обал тұрған орнына жауап та бар,
Жиенқұл тең емес қой бұл байғұсқа.
Законда зорлық болмас бір наданға,
Және де аят пенен хадис те бар,
Жылатып берме деген еш адамға.*

Сара мен Біржанның жоғарыда келтірілген сөздеріне айтыстың негізгі идеялық түйіні жатыр.

Сараның жолын қазақтың ескі әдет-ғұрпы, Есімбек, Тұрысбек сияқты шонжарлар торлап тастаған. Оның Біржан сияқты ел кезіп, өнер жолын қуып кетуге еркі жоқ. Ал бас бостандығы жоқ адамның өнер бостандығы жоқ, адамның өнер бостандығы да жоқ. Сондықтан Біржан сал Найманның Есімбек, Тұрысбек сынды жуандарына арнап, Сараның көз жасына, обалына қалмаңдар, заңда да, шариғатта да зорлық-зомбылық жоқ, өнер иесіне еркіндік берілсін деген талапты ұсынады.

Осының бәрі Біржан мен Сара айтысының XIX ғасырдағы қазақ халқының болмыс-тіршілігін жан-жақты суреттейтін көркем туынды екенін айқын аңғартады. Бұл айтыс атақты екі ақынның арасындағы сөз айтысы ғана болмай, айтыс өнеріндегі көркемдік қуаты, тіл бейнелілігі жағынан ерекше эстетикалық талғам биігінен көрінген айтыстың үздік үлгісі ретінде қазақ ауыз әдебиетінің тарихынан ерекше орын алады.

Айтыс негізіндегі Қ.Жұмалиевтің либреттосы бойынша 1946 жылы белгілі композитор Мұқан Төлебаев «Біржан-Сара» операсын жазды. Операның премьерасы 1946 жылы 7 қазанда Алматыдағы Қазақ опера және балет театрында өтті. 1949 жылы операға КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Опера 1958 жылы Мәскеуде өткен Қазақ өнер мен әдебиетінің онкүндігінде көрсетілді.

Көп әктілі лирикалық-драмалық операның негізінде Біржан салдың өмірі мен оның Сара ақынмен айтысы алынған. Либреттоға ақын өмірі жайлы деректер және Біржан мен Сара айтысындағы сюжеттік оқиғалар арқау болған. Операның драматургиялық желісінде Біржан мен Сараның махаббатын көрсететін лирикалық бағыт пен Біржан мен Жанбота болыстың арасындағы күресті көрсететін (бұл Біржанның әйгілі «Жанбота» әнінен алынған) элеуметтік бағыт қатар жүріп отырады. Біржан салдың шығармаларындағы еркіндік, намыс, адамгершілік мәселелері бас кейіпкерлердің прототипіне де, операның бүкіл тақырыптық бағытына да негіз болған. Біржан бейнесі әншінің өз әндері («Айтбай», «Жанбота», «Біржан сал», «Адасқақ» т.б.) және М.Төлебаевтың

музыкасы арқылы ашылған. Опера ұлттық бояуы қанық, әсерлі лирикалық көріністерге, айшықты мелодияға толы. Операда ұлттық музыкалық формалар (әдет-ғұрыптық фольклор — «Жар-жар», сынсу, жоқтау, әсіресе ақындар айтысы) өте әдемі әрі орынды қолданылған [4; 500].

«Біржан-Сара» операсы — ұлттық бояуы қанық шығарма. Ол қазақ опера өнерінің классикалық туындысы болып табылады.

Біржан салдың күлкілі, мысқыл сөздері

Айтыспен, тамаша әндерімен қатар Біржанның неше түрлі күлкілі, мысқыл сөздері де бар.

Бір күні Қанжығалы руындағы атақты шұбартөс бай әрі паң Барлыбайдың үйіне Біржан келіп түседі. Барлыбай Біржанның келгенін іштей жақтырмай қалады. Қонақтар шешініп, жайғасқаннан кейін Барлыбай:

– Жолдарыңыз болсын, танымадық. Кім боласыздар? — деп сұрайды.

– Мен Біржанмын. Сүйіндік еліне барып, қайтып келе жатқан бетіміз, — деп жауап береді қонақ.

– Ә! Атығай-Қарауылда қолына таяқ ұстап, басына үкі тағып, қайда жын-шайтан жиналса, сонда барып қаңғырып жүретін адам сен екенсің зой. Жақсы онда. Мен сені бұрын көзге түсерлік қияпатты адам ба деп жүрсем, сен өзің шыр бітпеген, шидиган, қу жайдақ екенсің зой, — дейді Барлыбай кекетіп.

Сонда Біржан жұлып алғандай:

– Маған шырдың бітпегені рас. Денім сау болса, маған сол да жеткілікті. Саулықтың арқасында алға да, артқа да, оңға да, солға да бұрылып, көкке де қарай аламын. Қарын мен мойынның жуандығы кімге қажет? Ондай арам дене тек доңызға біткен. Ал доңыз мойынының жуандығынан жан-жағына қарай алмай, ылғи төмен қарап, тұмсығын жерде сүйретіп жүргені, — депті.

Барлыбай Біржанға одан әрі сөз қайтара алмай төмен қарап, саусағымен жер шұқып отырып қалады. Сол күні Барлыбай қонақтарына өлі ет асқызып береді. «Берместің тамағы піспес» дегендей, кеш жатқан қонақтарды және ауыл адамдарын түн ортасында тас-талақтай үріккен қойлардың тықыры оятады. Қотанда жатқан қойлар жосылып, ауылдың иттері арсылдап үріп, азан-қазан болады. Қонақтар да, ауыл адамдары да жүгіріп далаға шығады. Ай жарық екен. Бәрі ап-анық байқалады. Даладағы үріккен қойлардың, үрген иттердің дыбысы, адамдардың айқайлаған дауысы жер жаңғыртып, опыр-топыр, сарт-сұрт болып кетеді. Қойлардың ішінде бір қара пәле бөлініп, ауыл іргесіндегі Қоржынкөлге жүгірген бетімен күмп беріп, жоқ болады. Мұны көріп қалған Барлыбай:

– Өне, қасқыр қашып барады. Төлебай артынан қу! — дейді.

Төлебай Барлыбайдың үлкен ұлы екен. Ол қолына түскен бір бақанды ұстай сала, көлге қарай жүгіре жөнеледі. Суға секіріп түсіп, малдың артынан жүзіп барып бақанмен ұрып өлтіреді. Бұл кезде Төлебай жиырмалар шамасында болу керек.

Ауыл адамдары Төлебайдың ұрып өлтірген қарасын келіп көрсе, қасқыр дегені айқай-шудан қорқып қашқан қара қой болып шығады. Мұны көрген Барлыбай:

– Масқара-ай! Құрыған жерім осы екен. Бұл оқиға осы жерде қалсын. Оны сыртқа шығарған адам менен жақсылық көрмейді! — депті.

Жиналған көпшіліктің ішінде Біржан да бар екен. Ол бұған күліп:

– Азар болса, айыптарына астымдағы атымды аларсыңдар. Басқаның ішіне сиса да, менің ішіме сия қоймас, — деп, мынандай бірауыз өлең шығарыпты:

*Біз мейман қонып жатқан Барлыбайға,
Малы көп, дүниелі, сәнді байға.
Аяған қонағынан бір тоқтысын,
Қасқыр деп өзі өлтірген күшті байға.
Меніміше, бұйырмайды саған малың
Түбінде ауысады Сандыбайға.*

Сандыбай Барлыбайдың есігінде жүрген жалшысы екен. Барлыбай ашуланып, Біржанды ұрмақшы болады. Бірақ жиналған жұрттан қаймығады. Біржан дереу қасындағына жолдасына атын ерттетіп, жүрер алдында қолына домбырасын алып, Барлыбайға бұрылып:

*Шіреніп байлығыңмен паңданасың,
Кемітіп домбырамды сандаласың.
Қашанда менің әнім — көптің әні,
Қорсылдап неменеге шамданасың! —*

дейді де, қарап тұрған жұртқа:

*Сөзім бар мөлдір сулы бұлақтаймын,
Бейне бір желпілдеген құрақтаймын.
Ішінде талай сыр бар, кілті аспанда,
Ашылса нұр беретін шырақтаймын, —*

деп, қоштасып жүріп кеткен екен дейді.

Біржан сал ел аралап жолаушылап, келе жатып шөлдеген соң, бір кедейдің қараша үйіне ат басын бұрыпты. Үй сыртына жақындап келіп: «Кім бар-ау?» — деп дыбыс берген екен. Іштен жұпынылау киінген бойжеткен қыз шығады. Біржан шөлдегенін айтса, қыз: «Түсіңіз, барымызды береміз», — деп ықылас көрсетеді.

Жасауы жұтаң қараша үйдің төріне шығып, Біржан тізе бүгеді. Қыз босағада тұрған күбі піспегін бірер толғап, кетік тостағанға көже құйып ұсынады. Біржан тостағанды қолына алса, быжылдап тұрған қатықсыз қара көже екен; сондықтан оны менсінбей, ернінде тигізбестен аяқты қайта ұсыныпты. Қыз болса тостағанды алудың орнына [3; 154]:

*Байлардың жейтін асы — жая мен жал,
Шығады нақ кедейден осындай сал.
Қыс аяғы шаруаға күйзеу болды,
Көжеге кекіреймей ерніңді мал! —*

депті. Сонда өз қылығынан ұялып қалған Біржан сал:

*Атанған ақындықпен Біржан сері,
Серінің күнде думан жүрген жері,
Қарыңдасым, ағаңа сөзің өтті,
Көжеңді басып-басып әкел бері! —*

деп толы тостаған көжені дем алмастан басына бірақ көтерген екен. Бұл Біржанның қыз қолынан көже ішкен өлеңі болып атанып кетеді.

Қонақ шығуға айналғанда үйге қыз әкесі Бейсен келіп:

— Сері, соя қояр бозқасқамыз болмағанмен, қою күрең шайымыз, қозықарын майымыз бар. Дәм татыңыз! — деп түстікке бөгейді.

Түстеніп отырып, Біржан қыздың (қыздың есімі Алтын екен) үкілі домбырасын байқаса, еменнен ойып жасалған, түрлі-түсті бояумен нақыштап, өте әдемі, ұзын мойын, бұрышты етіп істелген екен. Оны істеуші осы ауылдағы атақты арық Жүсіп екенін білген соң Біржан қыз шешендігіне қайран қалып:

*Алтынжан, сен де — Керей,
Мен де — Керей,
Ән салсам бүлкілдейді айыр көмей.
Алтынжан, домбыраңды маған берші.
Тағы істеп берер саған арық Керей.
Алтынжан, домбыраңды сұрағаным,
Домбыраң маған тіпті ұнағаны.
Құбылтып неше түрлі әнге қоссам,
Қояр еді сәби бала жылағанын.
Алтынжан, домбыраңды берсең маған,
Риза боп жүрер едім менде саған,
Дәм жазып бір жат елге бара қалсаң,
Еске алып барып жүрер, саған ағаң, —*

деп ән шырқайды.

Қыз әкесі: «Балам, ағаң қиылып өтінді ғой, домбыраңның құны жетті, бер, бер!» — деп бергізіпті.

Бірде Біржан сал жолдастарымен бір ауылға жақындағанда, Қарағайлы (кейбір деректерде Қарақайын) деген өзеннің тасалау жерінде үш бойжеткен қыз суға шомылып жатыр екен. Байқаусызда үстіне келіп қалған кісілерді көріп, шыға алмай отыра беріпті. Қасындағы жолдастары: «Біржан, мына қыздарға бірдене десейші» — дегенде, Біржан ат үстінде тұрып [3; 153]:

*Бауыры Көкшетаудың — Қарағайлы,
Қар кеткен соң болады малға жайлы.
Ішінде адал да бар, арам да бар,
Ей, қыздар, шығардыңдар судың лайын, —*

дейді. Сонда ішіндегі Нұрғайша дегені басын көтеріп, судан шығыңқырап, әсем мүсінін Біржанның алдына көлденең тартып, екі алмасын қолымен басып тұрып, бұрымын басына орай салып:

*Ұшады аққу көлден сабаланып,
Біз қалдық сіздің сөзге назаланып.
Келед деп игі-жақсы алдымызға,
Шомылып жатыр едік тазаланып, —*

дейді. Екеуі тағы бір-екі өлеңмен қағысады. Біржан Нұрғайшаның аяқ алысын байқағансын, «тіліңе тас түскір» қыз екенсің деп, аяғын қалжыңға бұрып, қоштасып кете береді.

Ақын өмірінің қайғылы кезеңі

Жасы алпыстың ортасына келгенде, ардақты әнші-ақын надандықтың көп құрбанының бірі болып, үлкен азапқа салынды. Қоғамдық қайшылықтардың бетін ашып, жоқ-жітік адамдардың сойылын соғу, өнерге жол ашып, қараңғалықты серпілту, өмір шындығын шырқап, халықтың аспанында тынымсыз шырыл қағу қауіп-қатерсіз болған жоқ.

Қыр елінің жуандары ешкімге бас игісі келмеген дарынды адамды қудалаудың жаңа түрін тапты. Олар өз дегеніне жүріп, айтқанын орындамаған әншіні өздері ұрып, оңтайы келгенде ағайын-туғандарына дүрелетіп, ақырында Біржанды «пері ұрды», «жын соқты» деген желеулермен жылдар бойы қол-аяғын байлап ұстауға мәжбүр етті.

Бір кезде Қарауыл мен Керей арасында араздық болып, ол едәуір уақытқа созылады. Бұл екі ру бір-бірімен қатынаспайды. Ел аралап, кезіп қалған Біржан қазақтың ондай «шылығын» ескермей, араз деген ауылдарға барып ән салып, қыдырып қайтады. Олар Біржанды бұрынғыдай құрметтеп қарсы алады. Жаны таза әншінің ауыл арасындағы ұсақ-түйекті елемейтінін біледі. Бірақ Біржан қайтып келгенсін ағайын-тумалары оны ортаға алып сабап, басына зақым келтіреді [6; 52].

Оған дәлелдің бірі — Біржанның сол байлаулы жатқандағы мына өлеңі [3; 15]:

*Арқаның түгел көрдім кәрі-жасын,
Ұмытпас құрбы-құрдас замандасым.
Ойланам, ауруымның түрі жаман,
Біржанның кім ұстар деп домбырасын.*

*Аурудан ақыл кетіп адасам ба?
Жақсымен бұрынғыдай жанасам ба.
Білмеймін бұл аурудың не қыларын,
Егерде алам десе таласам ба?*

Бұл өлеңді Біржан өзінің Тәңкібай деген құрдасы көңілін сұрай барғанда айтады. Тәңкібай барғанда есіл әнші көзіне жас алып, көңілі қобалжиды. Бірақ есі толық дұрыс болады.

Озбыр да зұлым қауымға Біржан сал сондайлық не істеген еді?

Сұлтан-би, ұлықтарға Біржанның әні мен даусы 1891 жылы тағы да керек бола қалды. Бұл жылы қазақ еліне мәртебелі жан-патша мұрагері, болашақ император Николай II-нің келуіне байланысты болды. Біржан сал осы салтанатқа қатысудан бас тартты. Кешегі Азынабай болыстың ұрпақтары ақынның бұл қылығын кек тұтты. Олар әуелі ақынды өз туған-туыстарына жамандатты, одан соң дін иелері, ру иелері Біржан жайында жаманат әңгімені елден елге таратты.

Аяусыз қуғын, жан азабы, өсек-өтірік, жазықсыз жазаға төзе алмаған ардагер азамат ақыры айықпас ауруға шалдықты [3; 115–116]:

*Туған ел, көрші-қолаң қоныстасым,
Нағашы, қайын жұртым, ауылдасым.
Аз күнде алыс жолға сапар шегем,
Аман бол, бәрің-дағы бауырласым.*

*Қара нар жүк көтермес саздаған соң,
Су шықпас ойпаң жерден қазбаған соң.
Жете алмай мұратыма болдым қапа,
Тағдырда хақ-тағала жазбаған соң.*

*Жұрт қойған «Біржан сал» деп атымды атап,
Олжаға батушы едім қысырақ матап.
Елімнен озып шыққан ақын едім,
Біржанды сырқат деген шыққан лақап.*

*Секірткен тау мен тасқа, қарақтарым,
Дүниеде баға жетпес, шырақтарым.
Сол Құдай, Шөжені алған, мені алмай ма?
Тыиш болар бір аздан соң құлақтарың.*

*Теміртас, Асыл, Ақық, затың басқа,
Құдайым өмір берсін Теміртасқа.
Келмейді кеп айтуға менің шамам,
Сәлем айт, құрбы-құрдас замандасқа.*

*Алдымда шам-шырағым, Теміртасым,
Тілегім сенің ұзақ болсын жасың.
Хош болыңдар, бауырым, балапаным,
Байқаймын ажал, шіркін, құтқармасын.*

*Білмеймін таң атып, күн батқанын-ай,
Аяқ-қолым байдаулы жатқанын-ай.
Үш жүзге мәлім болған Біржан едім,
Дариға, қолға арқанның батқанын-ай.*

Біржанды қаншама «жынданды» деп лақап таратса да, сүйікті ақынын білетін, көрген халық сенбейді. Дос-жарандары күндіз-түні айналасынан кетпейді. Арқаннан босатып алатын олардың шамасы болмайды. Бірақ Біржанның балаларын қасына жібермеген тумалары келген адамдарды тоқтата алмайды. Сол жатқанның өзінде Біржан небір асыл сөздер, елді аралауда кездескен қызықты оқиғаларын айтады. Арасында күніреніп ән айтып қояды. Оның дауысы күмістей таза қалпында қалады [6; 53].

Аяқ-қолды байлағанмен, аузының бос болуын пайдаланып, Біржан әнмен мұңын шағады [3; 113–114]:

*Ал, дүние, өтеріңді біліп едім,
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам кейін,
Үш жүзді сайран қылған Біржан едім.*

*Қарасу есік алды лайланды,
Бай қылмақ, кедей қылмақ, құдайдан-ды.
Қамзолдай қысқа пішкен дөңселеніп,
Дүние өтерінде шыр айналды.*

*Ағаш үйі от жаққаным қобылап пеш,
Құдай-ау, гапу етіп күнәмді кеш!
Теміртас, Асыл, Ақық — қарақтарым,
Байлаулы арқандағы қолымды шеш.
Теміртас, Асыл, Ақық қалдың зарлап,
Ежелден мирас екен зарлап қалмақ.
Көз көрген құрбыларға сәлем деңдер,
Дұғасын оқи берсін әдейі арнап.*

*Ел кездім Кертөбелмен арықтатып,
Жақсыға сөз сөйледім анықтатып.
Үш жүздің ортасында Біржан едім,
Бұл күнде қойды Құдай шалықтатып, —*

деп, басына түскен ауыр жайды суреттейді. Бұрынғы жақсы күндерін есіне алады.

Әнмен өрілген, салдықпен сәні кірген соқтықпалы да соқпақты өмірінің өксікті бір тұсында іштегі күйігін келер күнге артқан үмітімен өзектестіре «Теміртас, Асыл, Ақық, қарақтарым...» деп шырқайтын сал Біржанның асқақ әнін кім білмейді [3; 114–115]:

*Ақ үйдің ай көрінер маңдайынан,
Шешеннің сөз шығады таңдайынан.
Теміртас, Асыл, Ақық, қарақтарым,
Сүйгізіп жүрсеңдерші маңдайыңнан.*

*Теміртас, Асыл, Ақық, қарақтарым,
Үкідей жақсыларды балақтадым.
Бірге өскен құрбы-құрдас замандастар,
Есікке келе ме дегі алақтадым.*

*Салғаным ағаш үйге взводты пеш,
Жаратқан мен пенденің күнәсін кеш.
Сан денеме қыл арқан жаман батты,
Қайдасың, Асыл, Ақық, қолымды шеш.*

*Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті,
Қинауға салады екен адамзатты.
Үкідей желпіндірген, қарақтарым,
Шешсеңші, білегіме арқан батты!*

Соңында қалып бара жатқан ұрпағына өзінің бар әкелік махаббатын, жан толғанысын, адал көңілін осы әнмен жеткізген Біржан ғұмыры жүйрік әншілігімен, ерен салдығымен бірге, соңында қалған ұрпағымен де бір төбе еді.

Өлер алдында аяулы ақын, қасына келе алмайтындарын білсе де, арқан батқасын балаларына «шеш» деп жалынады. Бірақ балалары әкесінен қорқып, маңына бара алмайды. Біржан сал бүкіл достарын есіне түсіріп, ажалдың жақындағанын сезгендей, тағы да өлеңдетеді («Атығайдың елінің адамдарына айтқаны» атты арнауы [3; 106]):

*Атығай қайран елім, қоныстасым,
Бар еді, құрбы-құрдас, шын мұңдасым.
Құдайдың құдіретімен уақыт жетті,
Барады алыс жолға гарып басым.*

*Сәлем айт, Атығайдың баласына-ай,
Жасы кіші, жасы үлкен ағасына-ай.
Ортаңда түрлендіріп ән салғанда,
Біржанға қалушы еді таласып-ай.*

*Сәлем айт, құрбы-құрдас замандасқа,
Көп еді мұңдастарым ауылдаста.
Саулықта ойнап-күліп жүретұғын
Мұңшылдық түсіп тұр зой гарып басқа.*

*Қазғанмен су шықпайды қыр басынан,
Бір іліксе сөз қалмайды сау басыңнан.
Ер жігіт бір қисайса оңалмайды,
Басында жаңылған соң тәубасынан, —*

дейді. Біржанның осы әйгілі әні өнер адамының қол-аяғына салынған құрсау тұсауды кашап үзіп, қапастан жарық өмірге қалай шығудың жолдарын іздеген өнерпаздардың гимні іспеттес естіледі.

Өлең-әннен маржан тізген сал Біржан үш жылдай байлаулы жатады. Арқан кескен жердің жарасы ұлғайып, асқынып (гангрена болып) кетеді.

*Ұстазым Сегіз сері,
Нияз сері,
Солардан үлгі алған мен —
Біржан сері.*

*Алпыс үш мүшеліме
толғанымда,
Дүние теріс айналып кетті
кері, —*

деп аспандағы аққуға үнін қосқан дауылпаз Біржан 1897 жылы мәңгі көзін жұмады.

Түйін

Біржан Қожағұлұлының композиторлығы, әншілігі, ақындығы туралы сөзімізді Нұрмияш Көбеновтың «Біржан» атты тамаша арнауымен аяқтағанды жөн көрдік:

*Біржан десем —
Быт-шыт ойым бірігіп,
Сыр түндігі түріліп,
Өлең деген өктемнің,
Келем сырын ұғынып.
Біржан деген асқақ ол,
Жыр күмбезі сияқты,
Көкірегімнің құзынан,
Күмбірлеген күй ақты...
Құлағым келеді —
Асыл әуен, жыр қымбат,*

*Құлын даусы шұрқырап,
«Бурыйтайға» салады.
«Қалқатайдың ауылы,
Қайда көшіп кетті» деп
Жан жүйесі сырқырап.
Сайрағанда —
Көк орманның бұлбұлы,
Бал бұлақтың сыңғыры,
Бәрі, бәрі бас иіп,
Біржан! — дейді,
Нәзік әннің дүлдүлі.
Тербелгенде,
Қызыл орман көктемде,
Нөсер құйып өткенде.
Көк аспанда,
Бозторғайлар сайрайды
Біржан әнін соларға
Сыйға тартып кеткен бе?
Біржан болып,
Тербеледі тіршілік,
Күлімдейді күн шығып,
Біржан әні келешекке
кетеді,
Қуаттанып,
Құлшынып,
Азынабайдың заманы
Суға кеткен тұншығып.
Сал Біржанды,
Ұстағаниша байлауда,
Жіберсеңші-ау айдауға.
Тынысы кең тұлтарды,
Тұсамайды білгендер.
Бос жіберген жайлауға,
Ерке Бұлан.*

Елігі еді ол даланың,
 Орман шырқап,
 Тұр Біржанның бал-әнін,
 Сайрап кетті бұлбұлдары
 бақшаның,
 Сайрап кетті сандугашы
 даланың.
 Айтыңдаршы,
 Біржан қайталанар ма?
 Тағы да бір Біржан туды
 Дегенге ел нанар ма?
 Біржан! — деген бар қазақтың
 Жалғыз ғана Біржаны,
 Азынабайлар әулетімен.
 Сол Біржандай болар ма?
 Поштабайлар — көлеңкелер
 Келіп кеткен заманға.
 Айтыңдаршы,
 Айтыңдаршы тау, шыңдар,
 Әділін айт!
 Аспаннан ақ жаусын қар,
 Біржан үні алты қырдан
 асыпты.
 Үлкен залға үнім толық,
 Жетер деген қайсың бар?
 — Біржан! деген.
 Жанар тауы өлең деген
 өнердің,
 Мөлдір сыны,
 Тебіrentкен тереңі,
 Шың-биігі,
 Шырқалатын әндердің,
 Біржан атын ұмыттырмас,
 Ұмыттырмас келер күн.

Сөз жоқ, Біржан салдың ақындық жүрегінен төгілген толқынды керемет жырлары мен сырлары ұлттық игілігіміз ретінде ғасырлар керуенімен аршынды қадаммен ілгері баса бермек!

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Ысмайылов Е.* Біржан салдың ақындығы / Біржан сал. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1967. — 33-б.
- 2 *Сүйіншіәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 742-б.
- 3 Біржан сал. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1967. — 228 б.
- 4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1999. — 720 б.
- 5 *Мұқанов С.* Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, 2005. — 194-б.
- 6 *Жұбанов А.* Замана бұлбұлдары. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 440 б.

Айтыс Биржана с Сарой как один из лучших образцов песенного состязания

Статья посвящена одному из создателей традиции школы айтыса — песенного состязания казахских певцов — Биржану-сала. Автор показывает айтыс как сложный синтез ряда искусств — поэзии, музыки, исполнительского мастерства, когда в захватывающем поэтическом поединке акыны соревнуются в остроумной находчивости, блеске мыслей, умении сочинять стихи экспромтом во второй половине XIX в. Особое внимание уделяет айтысу Биржана и Сары, в котором поднимается много общественно-нравственных проблем и которому присущи необычайная красота языка, высокохудожественные поэтические сравнения, метафоры. Констатируется тот факт, что опера «Биржан и Сара», созданная на основе айтыса, стала лучшим достижением казахского оперного искусства.

It is underlined that a large merit of Birzhan-sal that it was one of founders of tradition of school aitysa — song competition of the Kazakh singers. It is proved that aityse represents difficult synthesis of some arts — poetry, music, mastery. It is noticed that in a fascinating poetic duel akyns compete in witty resource, in shine of thoughts, in ability to compose verses an imprompty. It is underlined that in second half of XIX-th century in the Kazakh steppe the most well-known became aityse to Birzhan and Sary. It is shown that in given aityse rises much socially-moral problems. The conclusion that the big advantage of it aityse — extraordinary beauty of language, highly artistic poetic comparisons, metaphors becomes. That fact is established that the opera «Birzhan and Sara», created on a basis of aityse two akyns, became the best achievement of the Kazakh opera art. The thought that songs and aityse Birzhan-sal will please still for a long time listeners and judges is generalized, causing genuine admiration of its art.